

Przeszłość społeczna
Próba konceptualizacji

PUBLIKACJA PRZYGOTOWANA
PRZEZ KOMISJĘ ANTROPOLOGII PRADZIEJÓW I ŚREDNIOWIECZA
DZIAŁAJĄCĄ PRZY KOMITECIE NAUK PRA- I PROTOHISTORYCZNYCH PAN

KOMITET REDAKCYJNY:
ARKADIUSZ MARCINIAK — PRZEWODNICZĄCY
JAN MICHAŁ BURDUKIEWICZ
DOROTA CYNGOT
HANNA KOWALEWSKA-MARSZAŁEK
FRANCISZEK M. STĘPNIOWSKI
STANISŁAW TABACZYŃSKI
ANNA ŻALEWSKA

Przeszłość społeczna

Próba konceptualizacji

Redakcja: Stanisław Tabaczyński, Arkadiusz Marciniak,
Dorota Cyngot, Anna Zalewska

Wydawnicwo Poznańskie • Poznań 2012

© Copyright by Autorzy, 2012
© Copyright by Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o., Poznań 2012

Redakcja: Roman Bąk

Projekt okładki: Teresa Murak, Dariusz Wyczółkowski
Rzeźba: Teresa Murak, Chrystus Pantokrator 2010, Centrum Rzeźby Orońsko;
materiał: żeliwo, piasek; wym. średnica 2 m
Fotografia: Dariusz Zgutka

Komputerowe opracowanie okładki: Jacek Dudek

Praca współfinansowana ze środków PAN – Komisji Archeologicznej przy Oddziale Poznańskim PAN oraz Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.

Niniejszy projekt został zrealizowany przy wsparciu finansowym Komisji Europejskiej (Program Kultura 2007-2013). Publikacja odzwierciedla jedynie stanowisko jej autorów i Komisja Europejska nie ponosi odpowiedzialności za umieszczoną w niej zawartość merytoryczną.

The project has been funded with support from the European Commission („Culture” 2007-2013). This publication reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

DG Edukacja i Kultura

Program „Kultura”

archaeology in contemporary europe

professional
practices &
public outreach

ISBN 978-83-7177-791-2

Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o.
ul. Fredry 8, 61-701 Poznań,
Sekretariat: tel. +48 61 853-99-10, faks +48 61 853-80-75
Dział handlowy: tel. +48 61 852-38-44
<http://www.wydawnictwopoznanskie.com>
e-mail: sekretariat@wydawnictwopoznanskie.com

LESZEK SŁUPECKI

Mitologia

1. WSTĘP I DEFINICJA

Mitologią jakiegoś ludu (grecką, rzymską, germańską, skandynawską, słowiańską etc.) nazywamy w miarę spójny, choć zarazem dość chaotyczny i niejednokrotnie wewnętrznie sprzeczny system opowieści o początku, dziejach i końcu świata, o początkach, ważnych czynach i końcu bogów, innych istot nadnaturalnych (jak olbrzymy, karły, demony czy bestie), oraz ludzi i stojących pomiędzy bogami i ludźmi herosów. Mówi o przeznaczeniu czekającym ich wszystkich (patrz: idea losu), o wzajemnych ze sobą związkach i relacjach różnych istot (np. ludzie-bogowie, bogowie-olbrzymi), a wreszcie o świecie pozagrobowym (czy szerzej rzecz ujmując – światach innych niż ten), o drodze do niego, oraz o przebywających tam zmarłych i o ich losie. Opowieści te mówią także o tworzeniu się więzi społecznych, początkach i sensie kultu bogów i obrzędów składania im ofiar (np. mit Prometeusza), początkach obyczajów i norm społecznych, a w szczególności o początkach władzy i hierarchii społecznej (np. mit o Rigu w Rigsthuli w *Eddzie Poetyckiej*), początkach wspólnot ludzkich, plemion i miast (na przykład Rzymu czy Krakowa), oraz o powstaniu władzy, szczególnie władzy królewskiej (mity boskiego pochodzenia rządzących dynastii).

2. PODOBIENSTWA A POKREWIEŃSTWO GENETYCZNE RÓŻNYCH MITOLOGII

Badacze doszukują się wśród mitologii genetycznych podobieństw wynikających z pokrewieństwa etnicznego, wyróżniając na przykład cechy charakterystyczne dla mitologii ludów indoeuropejskich (patrz teoria trzech funkcji społecznych Georgesa Dumézila). Ale podobieństwa wynikać mogą

także z sąsiedztwa (np. w religiach bliskowschodnich) lub podobnego trybu życia w podobnym środowisku geograficznym (szamanizm syberyjski).

Poza podobieństwami genetycznymi widać więc w mitologiach ich wzajemne, głębokie oddziaływania oraz przepływ wątków i motywów pomiędzy bardzo niekiedy od siebie odległymi kulturami. Widać przy tym wyraźnie zarówno świadome, jak i nieświadome zapożyczenia idące od kultur lepiej rozwiniętych cywilizacyjnie do ludów peryferyjnych (np. oczywiście wpływy świata śródziemnomorskiego, potem chrześcijaństwa, na mitologię Germanów, potem Skandynawów). Możliwe są też jednak przepływy idei ze świata pozornie niższego cywilizacyjnie (lub politycznie podporządkowanego) do świata aktualnie dominującego (w starożytności wpływy greckie na mitologię rzymską, fascynacja Rzymu orientalnymi kultami i mitami, we wczesnym średniowieczu wpływ szamanizmu lapońskiego na wierzenia skandynawskie).

3. MITOLOGIA JAKO LUŻNY SYSTEM OPOWIEŚCI

Poszczególne mitologie, choć tworzyły rodzaj systemu, nie były, jak już wskazano, spójne i jednorodne. Istniała więc na ogół oficjalna, dominująca wersja mitologii elit; tworzyła ją na ogół tak zwana mitologia wyższa, mówiąca o najważniejszych aktualnie bóstwach, tworzących panteon. Ta część mitologii jest nam najczęściej nieźle znana, ale na ogół z dość już późnych kodyfikacji mitograficznych, porządkujących i systematyzujących panteon bardziej dla potrzeb literackich i estetycznych niż religijnych (jak *Biblioteka Apollodorosa* czy *Edda Snorriego Sturlusona*). Obok takiej mitologii wyższej istniały jednak i trwały lokalne mity i kultury, w których wybijają się na czoło zupełnie inne bóstwa i związane z nimi opowieści niż te, które dominują w mitologii „oficjalnej”. Pięknie pokazuje to starożytny przewodnik po Grecji pióra Pauzanasza *Wędrowki po Helladzie*, w którym przedstawia on niezliczone mity i kultury lokalne, powierzchownie tylko uzgodnione z dominującym, olimpijskim wariantem greckiej mitologii. Jednym z częstszych sposobów było utożsamienie lokalnych bóstw z bogami olimpijskimi. Ich imiona uznawano za przydomki bogów olimpijskich. Podobny proces (tyle, że odwrócony) zachodzi często w katolicyzmie w kulcie maryjnym, gdzie poszczególne ikony uzyskują własną osobowość, i dla wiernych Matka Boska Częstochowska to wcale nie ta sama postać, co Matka Boska Ostrobramska! Podobne zjawiska zna wiele religii, w których główne bóstwa otrzymują swoje hipostazy.

Wiele lokalnych wariantów jakiegóż konkretnej mitologii pozostaje jednak w dysharmonii z jej wariantem dominującym (lub lepiej nam znanym). I tak nie ulega wątpliwości, że mimo pokrywania się większości imion bóstw i ich głównych cech, to w mitologii staroskandynawskiej inna była hierar-

chia bogów w Danii, inna w Norwegii, a inna jeszcze w Szwecji. Zarazem widać wyraźnie, że pewne mity i bóstwa aktualne dawniej tracą z biegiem lat na znaczeniu i całkowicie nieomal zanikają. Pouczający jest tu przykład skandynawskiego boga Ula, bardzo ważnego ongiś w Szwecji (co zaświadcniają toponimy), później jednak znanego już tylko z imienia, atrybutów i przydomków, ewidentnie nawiązujących do jakichś związanych z nim mitów, kompletnie już jednak zapomnianych. Czasem dawne bóstwa i mity przybierają nowe imiona i kształty, jak to się stało w Skandynawii w przypadku Njorda (zapewne odpowiednika i brata zaświadczonej przez Tacytę w starożytności bogini Nerthus), którego dawny kult zastąpił w epoce Wikingów kult jego dzieci, Freji i Freja. W konsekwencji związane z nim mity pozostały (niektóre z nich, w odróżnieniu od mitów Ula, znamy), lecz nieco zbladły, pojawiły się natomiast nowe, związane z nowymi postaciami z tej samej sfery.

Mitologie i kultury bywały też całkiem świadomie aktualizowane. Rzymscy cesarze, widząc zamieranie religii państwowej i ekspansję kultów obcych, sporo eksperymentowali w sferze wiary, próbując bądź to włączyć obce mity i kultury do rodzimej religii, bądź wprowadzali wątki całkowicie nowe, jak choćby kult słońca niezwyciężonego (*Sol invictus*). W tym kontekście trzeba też widzieć pojawiające się u schyłku wczesnośredniowiecznego pogaństwa próby odgórnej reformy religii skandynawskiej w Hladir (tamtejsi jarlowie dążyli do wylansowania kultu i mitu Thorgerdr Holgabrudr) i religii słowiańskiej w Kijowie (próba reformy panteonu słowiańskiego podjęta przez Włodzimierza Wielkiego).

4. HIERARCHIA W MITOLOGII?

Mitologię próbuje się dzielić na wyższą, związaną z panteonem najważniejszych bóstw, i niższą, do której zalicza się to, co tyczy bóstw lokalnych, innych istot mitycznych (np. olbrzymów), bóstw domowych, demonów, duchów itp. W takim podziale niesłuszne jest nie tyle wyodrębnianie różnych rodzajów i szczebli mitologii, co raczej próba hierarchizacji ich wartości, ze wskazaniem na związaną z elitą władzy mitologię „wyższą” jako na ważniejszą, i na mniej ważne mitologie „niższe”, z demonologią i eschatologią włącznie. Tymczasem w bardzo wielu sferach hierarchia powinna być odwrotna! I tak np. olbrzymy (zarówno w mitologii greckiej, jak skandynawskiej) są przedstawiane jako istoty starsze, poniekąd potężniejsze, i początkowo ważniejsze od bogów; od nich to zresztą najczęściej bogowie pochodzą, od nich zdobywają wiedzę i najcenniejsze dobra, one to wreszcie w odpowiednim momencie stają się protagonistami bogów, których pokonanie pozwala bogom na rozpoczęcie rządów nad światem (ograniczonych jednak przez wyroki przeznaczenia, któremu pozostają podległe).

Zarazem wiara w różne „niższe” istoty (w przypadku mitologii skandynawskiej są to różne rodzaje olbrzymów, elfy, karły, duchy lokalne i demony) jest najczęściej dużo bliżej związana z codziennym życiem konkretnych społeczności i w konsekwencji okazuje się dużo bardziej trwała. Religie powszechne (chrześcijaństwo, islam, buddyzm), nawracając pogan, łatwo i szybko radzą sobie z tzw. mitologią wyższą (czyli z panteonami najważniejszych bóstw i ich mitami, z głównymi sanktuariami, w których je czczono, i z ofiarami dla nich), podczas gdy „niższa” mitologia „niższych” bóstw, ich święta, obrzędy i lokalne miejsca kultu trwają w najlepsze długie wieki po nawróceniu w powierzchownie tylko zmienionej (np. schrystianizowanej), a czasem w jawnie wręcz pogańskiej formie.

Ciekawą cechą mitologii jest też zróżnicowanie ról bogów i bogiń. Oczywiście boginie stanowią ważną część panteonu, który jest niczym innym jak szeroko rozumianą, patriarchalną rodziną najważniejszego z bogów, z jego przodkami, braćmi, kuzynami, żonami, konkubinami, i „przyklejonymi” do rodziny jej sojusznikami i klientami różnej rangi, mającymi status domowników (jest to więc typowa rodzina władcy lub arystokraty, której współczesnym reliktem jest „rodzina” ojca chrzestnego mafii). Zarazem jednak mity i kultury bogiń wykazują tak wiele odrębności, że niekiedy mamy do czynienia nieomal z paralelnymi religiami, męską i kobiecą (z własnymi mitologiami i kultem), przy czym zarówno w świecie antycznym, jak i we wczesnym średniowieczu rola takich kobiecych mitologii wydaje się z biegiem czasu systematycznie maleć, przynajmniej w świecie mitologii i kultów tzw. wyższych.

5. MITOLOGIA A KULT

Związek mitologii z kultem wbrew pozorom nie jest wcale jasny. Owszem, badacze próbowali niegdyś wywodzić opowieści mitologiczne z kultu, uważając, że mitologiczne narracje miały dostarczyć uzasadnienia i wytłumaczenia dla rytuałów. Niekiedy tak się faktycznie zdarza (np. mówi o tym grecki mit o oszukaniu bogów przez Prometeusza, uzasadniający, dlaczego bogom składa się na ofiarę ciałopalną najgorsze części zwierząt, czyli skórę, tłuszcz i kości). Najczęściej jednak funkcja mitologii wydaje się nieco inna, poniekąd zbliżona do tej, jaką dziś pełni nauka. Mity objaśniały bowiem, skąd się wziął świat i ludzie, dlaczego i w jaki sposób istnieją i co nas wszystkich czeka. Gdyby związek mitologii z kultem był prosty i bezpośredni, to najważniejszym sanktuarium starożytnej Grecji powinna być góra Olimp, rzekomo siedziba najważniejszych bóstw. Tak jednak nie było, co nie oznacza, że nie istniało w mitologii i kulcie wartościowanie przestrzeni, polegające na podkreślaniu, że pewne w niej punkty i obszary mają szczególną wartość (Eliade 1961). Przy czym część z nich stawiała się miejscami kultu (w różny zresztą sposób), a część nie.

6. RÓŻNE SEGMENTY MITOLOGII

Ważną częścią mitologii są też związki poszczególnych ich segmentów z różnymi sferami świata: można więc mówić o mitologiach męskich i kobiecych, mitologiach związanych z wodą (akwaticznych), ziemią i jej uprawą (agrarnych), światem nieba i powietrza (w tym takich zjawisk jak burze i pioruny). Można też mówić o mitologiach bóstw chtonicznych (zaświatów i podziemi), najczęściej przeciwstawianych innym bóstwom, szczególnie atmosferycznym i piorunowym. Wówczas świat ludzki lokowany jest pomiędzy nimi, na ziemi, i otaczany wodami praoceanu (mającymi pewne cechy chtoniczne). Takie podziały zawsze są jednak płynne i niekonsekwentne, a najlepszym przykładem niech tu będą wyjątkowo niejednoznaczne świadectwa źródeł nordyckich w kwestii, gdzie znajdują się siedziba bogów Asgard i mieszkanie Odyna — Walhalla (która jest też jedną z zaświatowych siedzib zmarłych). Lokuje się je zarazem i w centrum świata (lecz na ziemi), i ponad ziemią, a przy tym w lokalizacji Walhalli łatwo dostrzec również elementy chtoniczne.

7. ANTROPOMORFIZM BOGÓW

Wydaje się jednak, że cechą charakterystyczną bogów, łączącą ich z ludźmi, jest — od jakiegoś momentu w rozwoju wyobrażeń ludzi o panteonie bogów — ich związek ze sferą ładu i porządku, przeciwstawionego światowi chtonicznego i zwierzęcego chaosu. Stąd bogowie, mający początkowo monstrualne cechy potworów i zwierząt (np. wielogłowość, nadmiar członków, np. rąk, zwierzęce części ciała), zdają się w miarę rozwoju mitologii coraz bardziej upodabniać do ludzi (antropomorfizacja), co jest zresztą cechą warunkującą sens opowiadania o nich jakichkolwiek mitologicznych opowieści (nawet zwierzęta w bajkach dlatego mogą funkcjonować w ramach fabuły, że mają w niej ludzkie cechy!). Wraz z antropomorfizacją miejsca kultu bogów przechodzą ze sfery anekumeny (lasy, pustkowia, wody) do sfery ekumeny, najczęściej po prostu do miast i osiedli, i zmieniają się w świątynie, czyli domy bogów. Nie oznacza to, że nie docenia się potęgi istot chtonicznych, która pozostaje szczególnie aktualna w sferach śmierci, płodności, żywiołów, anekumeny, a także w światach zwierząt i po części — kobiet. Tę dziedzinę oddaje się jednak we władanie bóstwom podziemnym, częściowo też kobiecym, olbrzymom, demonom, bestiom, potworom i duchom zmarłych i uznaje za świat obcy i wrogi ludziom i bogom.

8. MITOLOGIA A MITOGRAFIA

Poważny problem w poznawaniu mitologii stanowi fakt, że nie dysponujemy wielkim bogactwem tekstów napisanych przez ludzi wciąż jeszcze wie-

rzących w ich treść. Lepiej nieco wygląda tu sytuacja, gdy sięgniemy do mitologii wedyjskiej, irańskiej, greckiej, rzymskiej czy nawet staroislandzkiej, zdecydowanie gorzej w przypadku mitologii słowiańskiej czy bałtyjskiej, gdzie tekstów mitologicznych praktycznie brak. Lukę taką próbuje się wypełnić, posiłkując się danymi pozyskanymi z folkloru i porównawczych badań nad wierzeniami ludów egzotycznych, w których czasem dostrzec można archaiczne relikty dawnych wierzeń. Taki kierunek badań rodzimej mitologii rozpoczęli w XIX wieku badacze fińscy (*Kalewala* i *Pre-Kalewala*), potem spróbowano podobnych metod w przypadku mitologii bałtyjskich (wykorzystując litewskie dajny), mitologii słowiańskiej, a nawet skandynawskiej. Pamiętać jednak należy, że mamy tu do czynienia na ogół z mitologią ludową, w której elementy archaiczne przemieszane są z chrześcijańskimi i z motywami powszechnymi w całym europejskim folklorze.

Pamiętać trzeba, że mitologie tzw. pogańskie nie opierają się na tradycji skodyfikowanej i spetryfikowanej w świętych księgach, jak Biblia czy Koran (stąd w islamie słusznie przeciwstawia się ludy pogańskie ludom księgi). Traktować je więc należy raczej jak luźne opowieści, podlegające częstym zmianom w czasie i przestrzeni. Do naszych rąk docierają one na ogół w postaci ważnego składnika epickich poematów (jak mitologia grecka u Homera), kunsztownej poezji poświęconej bogom (Wedy, Hezjod). Ale pojawiają się też w utworach literackich o charakterze oczywistej propagandy politycznej (*Eneida*) czy wręcz rozrywkowych (komedie Arystofanesa). Literackie aluzje i metafory odwołujące się do mitologii są stałym składnikiem literatury antycznej, ale też na przykład panegirycznej poezji islandzkich skaldów. Już w tych źródłach wątki mitologiczne zaczynają jednak tracić charakter religijny, a nabierają wyraźnego zabarwienia literackiego (choć wierzenia, do których się odwołują, wciąż są jeszcze żywe). Najwięcej wiedzy o mitologiach dostarczają jednak mitografowie, czyli autorzy systematycznych opisów jakichś mitologii, na ogół żyjący w schyłkowym okresie ich aktualności (jak w przypadku mitologii greckiej Apollodoros) lub w kilka stuleci po ich upadku (Snorri Sturluson). Autorzy tacy opisują mitologie dla przyjemności i pożytku swojego i swoich czytelników (choć *Edda* Snorriego była w zamierzeniu autora przede wszystkim podręcznikiem poetyki dla skaldów, którzy do poprawnego uprawiania swej sztuki musieli znać metafory odwołujące się do mitologii staronordyckiej). Przy tej okazji mitografowie dokonywali jednak daleko idącej systematyzacji swoich mitologii, dokonując wyboru i uzgodnień wątków, a nawet wprowadzając własne poprawki i interpolacje. W przypadku chrześcijańskich opisów pogańskich mitologii (Marcin z Bragi, Mitografy Watykańskie) zauważyć też można potępienie dawnych wierzeń (co ciekawe, nieobecne u Snorriego). W post-średniowiecznych opisach mitologii pogańskich (np. tzw. panteon polski Jana Długosza czy opis bogów żmudzkich Jana Łasickiego) bardzo wyraźna jest też stylizacja panteonów „barbarzyńskich” na wzór panteonu rzymskiego

(co pojawia się już wcześniej w średniowiecznych opisach pogaństwa, tzw. *interpretatio Romana*).

Bez mitografów nasza wiedza o mitologiach byłaby jednak bardzo uboga, a wiele wątków dostępnych w strzępkach z „lepszych” źródeł pozostałoby kompletnie niezrozumiałych. Nie wolno jednak zapominać, że mitografia to jedynie antykwaryczna wizja dawnej mitologii, nie mitologia żywa, ale jej literacki obraz.

Kwestia kresu żywotności dawnych mitologii nie jest jednak prosta. Pozostaje na przykład wciąż zagadką, na ile spotykane w pismach wczesnośredniowiecznych pisarzy chrześcijańskich potępienia antycznych bogów (na ogół bardzo standardowe) trafiły tam siłą inercji (jak niegdyś sądzono), czy też są jednak (tak to zaczyna się argumentować dziś) mimo wszystko śladem dłuższej, niż sądzono, żywotności dawnych wierzeń.

BIBLIOGRAFIA (zapis zgodny z prośbą autora):

Źródła:

- Apollodoros, *Apollodoros, Bibliotheca: The Library with an English Translation* by Sir J.G. Frazer, t. 1-2, London-New York 1921.
- Edda Poetycka*, tłum. A. Załuska-Strömberg, Wrocław 1986.
- Fontes Historiae Religionis Germanicae*, wyd. C. Clemen, Berolini 1928 (*Fontes Historiae Religionum* 3).
- Fontes Historiae Religionis Slavicae*, wyd. C.H. Meyer, Berolini 1931 (*Fontes Historiae Religionum* 4).
- Homer, *Iliada*, tłum. I. Wieniewski, Kraków 1984.
- Homer, *Odyseja*, tłum. J. Parandowski, Warszawa 1998.
- Hezjod, *Narodziny bogów (Theogonia), Prace i dni, Tarcza*, tłum. J. Łanowski, Warszawa 1999.
- Kalewala*, tłum. K. Laszecki, J. Ozga-Michalski, Warszawa 1980.
- Marcin z Bragi, *De correctione rusticorum, O pouczeniu ludności wiejskiej*, tłum. ks. W. Wójcik, w: Marcin z Bragi, *Dzieła*, wyd. ks. M. Starowieyski, ks. J. Naumowicz, Kęty 2008, s. 182-217, Ad Fontes 6.
- Owidiusz, *Fasti: Publii Ovidii Nasonis Fastorum libri sex*, wyd. J.G. Frazer, t. 1-2. London 1929 (z obszernymi komentarzami wydawcy).
- Pauzaniusz, *Wędrowki po Helladzie*, tłum. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław 1969-1989.
- Snorri Sturluson, *Edda prozaiczna: Edda*, t. 1: *Prologue and Gylfaginning*, t. 2: *Skaldskaparmal* (cz.1-2), t. 3: *Hattatal*, wyd. A. Faulkes, Oxford-London 1982-1999 (tegoż tłumaczenie angielskie).
- Wergiliusz, Publius Vergilius Maro, *Eneida*, tłum. Z. Kubiak, Warszawa 1987.

Encyklopedie ogólne:

- The Encyclopedia of Religion*, t. 1-16, red. M. Eliade, 1987.
- A.M. Kempniński, *Encyklopedia mitologii ludów indoeuropejskich*, Warszawa 2001.
- Mify narodow mira*, t. 1-2, red. S.A. Tokariew, Moskwa 1987-1988.

Encyklopedie wybranych mitologii:

- S. i P. Botheroyd, *Słownik mitologii celtyckiej*, tłum. P. Latko, Katowice 1998.
P. Grimal, *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, Wrocław 1987.
R. Simek, *Lexikon der germanischen Mythologie*, Stuttgart 1995.

Opracowania ogólne:

- M. Eliade, *Traktat o historii religii*, tłum. J. Wierusz-Kowalski, Warszawa 1966.
M. Eliade, *Historia wierzeń i idei religijnych*, t. 1-3, tłum. S. Tokarski, Warszawa 1988-1995.
J.G. Frazer, *The Golden Bough*, t. 1-12, London 1920.
J.G. Frazer, *Złota gałąź*, tłum. H. Krzeczowski, Warszawa 1962 (skrót z angielskiego wydania dwunastotomowego).
U. Holmberg, *Der Baum des Lebens*, Helsinki 1922.

Monografie najważniejszych mitologii:

- H. Biezais, *Baltische Religion*, w: Å.V. Ström, H. Biezais, *Germanische und Baltische Religion*, Stuttgart 1975, s. 311-384.
W. Burkert, *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*, Stuttgart 1977. (*Die Religionen der Menschheit*, t. 15).
M. Clunies Ross, *Prolonged Echoes. Old Norse Myths in Medieval Northern Society*, t. 1-2, Odense 1994-1998.
G. Dumézil, *La religion romaine archaïque*, Paris 1966.
M. Eliade, *Szamanizm i archaiczne techniki ekstazy*, tłum. K. Kocjan, Warszawa 1994.
A. Gieysztor, *Mitologia Słowian*, Warszawa 2006.
J. Gonda, *Die Religionen Indiens. Veda und älterer Hinduismus*, Stuttgart 1960.
M. Haavio, *Mitologia fińska*, tłum. J. Litwiniuk, Warszawa 1979.
H. Łowmiański, *Religia Słowian i jej upadek*, Warszawa 1979.
R. Simek, *Religion und Mythologie der Germanen*, Stuttgart 2003.
L.P. Stupecki, *Mitologia skandynawska w epoce wikingów*, Kraków 2003.
E.O.G. Turville-Petre, *Myth and Religion of the North. The Religion of Ancient Scandinavia*, London 1964.
J. de Vries, *Altgermanische Religionsgeschichte*, t. 1-2, Berlin 1956-1957.
J. de Vries, *La religion des Celtes*, Paris 1977 (tłum. niem. oryginału *Keltische Religion*, w serii *Die Religionen der Menschheit*, t. 18).
G. Wiedengren, *Die Religionen Irans*, Stuttgart 1965.
Popularnonaukowe opracowania wielu mitologii znaleźć można w serii *Mitologie świata*, WAiF, np. J. Gąssowski, *Mitologia Celtów*, Warszawa 1979; J. Suchocki, *Mitologia bałtyjska*, Warszawa 1991.

Inne:

- J. Banaszekiewicz, *Podanie o Piaście i Popielu. Studium porównawcze nad wczesnośredniowiecznymi tradycjami dynastycznymi*, Warszawa 2010.
J. Banaszekiewicz, *Polskie dzieje bajeczne Mistrza Wincentego Kadłubka*, Wrocław 1998.
G. Dumézil, *Bogowie Germanów*, tłum. A. Gronowska, Warszawa 2006.
M. Eliade, *Symbolika środka*, „Znak”, t. 88, 1961, s. 1380-1403.
A. van Gennep, *Obrzędy przejścia*, tłum. B. Biały, Warszawa 2006.
M. Mauss, *Socjologia i antropologia*, tłum. M. Król, Warszawa 1973.
R. Otto, *Świętość. Elementy racjonalne i irracjonalne w pojęciu bóstwa*, tłum. B. Kupis, Wrocław 1993.
L.P. Stupecki, *Wyrocnie i wróżby pogańskich Skandynawów*, Warszawa 1998.